सामुदायिक विद्यालयका बालमैत्री कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्धितीय वर्षको आंशिक
आश्यकता परिपूर्तिका लागि E.D.C.E. 598
विशिष्टीकरण विषयअन्तर्गत
प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

डिल्लीराम अधिकारी

त्रि.वि. दर्ता नं. ६८६३-८१

परीक्षा रोल नं. २१८००१८ (२०६५)

श्री जनता बहुमुखी क्याम्पस

इटहरी, सुनसरी ।

२०६८

सामुदायिक विद्यालयका बालमैत्री कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष (कोर्ष नं. ५९८)को
आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

डिल्लीराम अधिकारी

जनता बहुमुखी क्याम्पस

इटहरी, सुनसरी

त्रि.वि. दर्ता नं. ६८६३-८१

परीक्षा रोल नं. २१८००१८/०६५

शोधपत्र बुझाएको मिति : २०७०/०३/२७

भाइभा मिति : २०७१/०२/११

25 May 2014

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्ष (Ed.CE. ५९८) को आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **सामुदायिक विद्यालयका बालमैत्री कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका**शीर्षकको शोधपत्र डिल्लीराम अधिकारीले मेरो सल्लाह र निर्देशनमा तयार गर्नु भएको हो । प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समितिसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

श्री टोलनाथ काफ्ले
शोध निर्देशक
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी

मिति : २०७१/०२/११

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरीबाट स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन मूल विषयको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि डिल्लीराम अधिकारीद्वारा प्रस्तुत**सामुदायिक विद्यालयका बालमैत्री कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका** शीर्षकमा तयार पार्नुभएको शोधपत्र स्वीकृतिका लागि प्रस्तुत गर्नुभएकाले यो शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. श्री टोलनाथ काफ्ले ....
(विभागिय प्रमुख)
उप. प्राध्यापक
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी

२. श्री टोलनाथ काफ्ले ....
(शोध निर्देशक)
(विभागिय प्रमुख)
उप. प्राध्यापक
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी

३. ....

(वाह्य परीक्षक)

मिति : २०७०/ /

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र“सामुदायिक विद्यालयका बालमैत्री कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका” विषयमा तयार गरिएको छ । समाज र राष्ट्रको विकासका लागि मानवीय साधनको विकास अति महत्वपूर्ण हुन्छ । कुशल व्यवस्थापनका साथै प्रभावकारी शिक्षक हुन सकेमामात्र गुणत्मक शिक्षा प्रदान गर्न सकिने भएकाले गुणात्मक शिक्षा प्राप्तिका लागि शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको कार्यक्षमतामा बृद्धि गरी देशमा उपलब्ध साधन र स्रोतलाई अधिकतम उपयोगमा ल्याउन शिक्षासास्त्र सङ्कायको ऐतिहासिक महत्व रहेको छ ।

प्रथमिक तहका कक्षामा मनोरञ्जनात्मक वालमनोविज्ञानमा आधारित तथा रमाइलो र बालमैत्रीपूर्ण वातावरणको अभावको फलस्वरुप बालबालिकाहरुले विद्यालय छाड्ने, कक्षामा पूरा समय नबस्ने, क्रियाकलापमा न्यून सहभागिता रहने जस्ता कारणहरु महत्वपूर्ण भएको प्रमाणित भएको छ । युनिसेफ नेपालको बालकेन्द्रित अनौपचारिक बाल कक्षामा प्रयुक्त विधि मार्फत प्राप्त उपलब्धीहरुलाई मध्यनजर गर्दै सामुदायिक विकास प्रवर्धन केन्द्रको प्राविधिक सहयोग र युनिसेफको आर्थिक सहयोगमा औपचारिक शिक्षामा समेत यी विधिहरुलाई परिमार्जन गरी प्रयोग गर्ने क्रममा वर्दिया जिल्लाका केही विद्यालय एवं काभ्रे जिल्लाका ११५ वटा विद्यालयमा प्रवर्तनात्मक बालकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको नामबाट कक्षा १ देखि ३ सम्म यस विधिको औपचारिक प्रवेश भयो त्यसको उपलब्धीलाई मूल्याङ्कन गर्दै पूर्वाञ्चलका ६ वटा जिल्लामा शैक्षिकसत्र २०६३ देखि लागू गरिएको छ । यसैक्रममा सुनसरी जिल्लामा पनि २०६३ साल देखि सञ्चालित यस कार्यक्रममा संलग्न कक्षा १ मा कार्यरत कक्षा शिक्षकको भूमिकाका बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न अनुमति प्रदान गरी हरबखत निर्देशन तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु हुने श्री जनता बहुमुखी क्याम्पस ईटहरीका शिक्षा शास्त्र संकायका कार्यक्रम संयोजक एवं सोधनिर्देशक श्री टोलनाथ काफ्लेप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसै गरी शोधपत्रलाई यो रुपसम्म ल्याउन हरबखत निर्देशन र सुपरिवेक्षण गरी दिनु हुने श्री जनता बहरमुखी क्याम्पस , ईटहरीका सहप्राध्यापक द्धय श्री राजन शर्मा र श्री शान्तीराम दाहाल प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । यस्तै यस कार्यमा विषयवस्तु लगायत भाषा सम्पादनमा सहयोग प्रदान गर्नु हुने जि.शि.का. तेह्रथुमका विद्यालय निरीक्षक श्री ईश्वरीप्रसाद ओभ्ला प्रति पनि कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । तथ्याङ्क एवं सूचना संकलनमा सहयोग गर्नुहुने जि.शि.का.सुनसरीका विद्यालय निरीक्षक गोपालप्रसाद दहाल र कम्प्युटरसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यमा सहयोग गर्नुहुनेश्री शम्भू पोखरेल धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

सोधकर्ता
डिल्लीराम अधिकारी

मिति : २०७०/०३/२६

शोधसार

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्षको शोधपत्रका लागि तयार गरिएको अध्ययनको शीर्षक "सामुदायिक विद्यालयका बालमैत्री कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका" रहेको छ । विद्यालय उमेरका विद्यालय शिक्षाको पहुच भन्दा बाहिर रहेका सम्पूर्ण बालबालिकालाई विद्यालयीयशिक्षामा पहुच बढाउने, विद्यालय प्रवेश गरेकाहरुको नियमितता र निरन्तरतामा वृद्धि गरीगुणस्तरीय शिक्षा प्रत्याभूति दिने एवं विद्यालयको व्यवस्थापकीय सुधारमा समुदायको सरोकार, संलग्नता र अपनत्वमा वृद्धि जस्ता कुराहरुमा राष्ट्रले ठूलो मात्रामा लगानी गर्दै आएको छ । सबैको लागि शिक्षाको जोम्तेन तथा डकार घोषणापत्र, सहस्राब्दी विकास लक्ष जस्ता अन्तराष्ट्रिय एवं राष्ट्रिय प्रतिवद्धताको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा राष्ट्रिय कार्यायोजनाहरु सार्वजनिक एवं कार्यान्वयन भइरहेका छन् ।

बालबालिकालाई उनीहरुको रुची, आवश्यकता, क्षमता तथा परिवेशलाई आधारविन्दु बनाई विभिन्न किसिमका सिर्जनात्मक तथा सहभागितामूलक विधिको माध्यमबाट गरिने शिक्षण बालकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया हो । परम्परागतसिकाइका तरिकाहरु नेपालमा हालसम्म पनि प्रचलित रहेको देखिन्छ । बालबालिकाहरुलाई घरबाट पहिलोचोटी विद्यालयमा प्रवेश गर्दा नौलो संसारमा आएजस्तो अनुभूति भएको देखिन्छ । फलस्वरुप उनीहरु विद्यालयबाट डराउने, पढ्न मन नगर्ने र विद्यालय नै छाड्ने जस्ता क्रियाकलापले सिकाइउपलब्धिस्तर र विद्यार्थी नियमित हुने दरसकारात्मक हुन सकेको देखिदैन ।

सुनसरी जिल्लामा सामुदायिक विद्यालय अन्तर्गत कक्षा १ मा संचालित बालमैत्रीपूर्ण शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापक अन्तर्गत बालमैत्री कक्षामा कार्यरत कक्षा शिक्षकको भूमिका सम्वन्धमा गरिएको अध्ययनको उद्देश्य निम्नानुसार तय गरिएका थिए ।

१. बालकेन्द्रित कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिकाको खोजी गर्ने ।

२. परम्परागत कक्षा र बालकेन्द्रित कक्षाका कक्षा शिक्षकको भूमिकको तुलना गर्ने ।

३. बालकेन्द्रित कक्षाका कक्षा शिक्षकले विद्यार्थीको सिकाइमा पारेको प्रभाव पहिचान गर्ने ।

यस अध्ययन कार्यमा आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्न सुनसरी जिल्लामा वालकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ कार्यक्रम लागू भएका सम्पूर्ण विद्यालय, त्यसमा संलग्न शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक प्र.अ., व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु जनसंख्यको रुपमा रहेका छन् ।

अध्ययनको लागि आवश्यक सूचना/तथ्याङ्क अध्ययनकर्ताले प्राथमिकर द्धितिय दुवै स्रोतबाट सङ्कलन गरेको छ । विभिन्न अवलोकन फारामहरु, अनुगमन फारामहरु विशेष साधनको रुपमा प्रयोग गरियो । प्रश्नावली भराउने , अन्तर्वाता गर्ने, अन्तरक्रिया गराउने र कार्यान्वयनको स्थितिको अवलोकन गर्ने जस्ता कार्यहरु प्राथमिक स्रोतबाट र विद्यलयले यसअघि प्रयोग गरेका विद्यालय नतिजा विवरण, मूल्याङ्कन फाराम, तथ्याङ्क अदिको अध्ययनबाट तथा सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनबाट सूचना/तथ्याङ्कहरु द्धितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ ।

कार्यक्रम संचालन भएका विद्यालयहरुको विगत तीन वर्षको अभिलेखहरुको तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गर्दा कक्षा शिक्षकको भूमिकाको प्रभावकारिता स्पष्ट हुन्छ । २०६३ सालमा २१ विद्यालय, २०६४ सालमा २४ विद्यालय, २०६५ सालमा २० विद्यालय र २०६६ सालमा २० विद्यालयमा बालमैत्रीपूर्ण शिक्षण सिकाइ लागू भएका कूल ८५ विद्यालयहरुको कार्यक्रम लागू हुनु भन्दा अगाडि शै.स.२०६२ को अवस्थालाई हेर्दा विद्यार्थीको औसत उपस्थिति ४६.३२ प्रतिशत रहेको देखियो । सोही अवधिमा विद्यालय खुलेको दिन १०८ रहेको देखिन्छ । शै.स. २०६३ मा कार्यक्रम लागू भइसकेपछिको अवस्था अध्ययन गर्दा सोही विद्यालयहरुको विद्यालय खुलेको १९८ दिनमध्ये करिब ५७.११ प्रतिशत बालबालिका नियमितरहेको देखियो । शै.स.२०६४ र शै.स. २०६५ को विद्यार्थी नियमिताको अवस्था तुलना गर्दा वृद्धिदर ८.६ प्रतिशत रहेको पाइयो । यस्तै शै.स. २०६६ देखि हाल सम्म विद्यार्थी नियमिताको अवस्थामा कार्यक्रम लागु भएपछि क्रमिक रुपमा वृद्धि हुदै आएको पाईएको छ ।

बालकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ कार्यक्रममा कक्षा १ का कक्षा शिक्षकले कक्षा १ को नियमितता र निरन्तरता बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको अनुसन्धानले प्रस्ट्याउँछ । नेपालमा भइरहेको शैक्षिक क्षतिलाइ न्यून गर्नका लागि पनि यो कार्यक्रम महत्वपूर्ण भएकोले शैक्षिक कार्यक्रमको एक अभिन्न अङ्गको रुपमा अरु जिल्ला र कक्षाहरुमा समेत लागू गर्नु पर्ने देखिन्छ । स्रोत र साधनको व्यवस्था, उपयुक्त शैक्षिक जनशक्ति, सरकारी नीति नियममा प्रभावकारिता, स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम् परिचालन गर्न सकिए यो कार्यक्रम निकै प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

विषयसूची

शीर्षक	पेज
बाह्य पृष्ठ	i
सिफारिस पत्र	ii
स्वीकृति पत्र	iii
कृतज्ञताज्ञापन	iv
शोधसार	v
सङ्क्षिप्त शब्दावलीहरू	vii
विषयसूची	viii
तालिका सूची	xi
चित्र सूची	xi

परिच्छेद एक - परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	३
१.३	अध्ययनको महत्व	४
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	५
१.५	अध्ययनका प्रश्नहरु	५
१.६	अध्ययनको परिसीमा	५
१.७	शब्दावलीको परिभाषा	६

परिच्छेद दुई - सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	७
२.२	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	११
२.३	अध्ययनको उपादेयता	१६

परिच्छेद तीन - अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धान ढाँचा	१९

३.२ अनुसन्धान रणनीति १९
३.३ जनसंख्या २०
३.४ जनसंख्या नमूनाको आकार २०
३.५ नमूना छनौटको विधि २०
३.६ तथ्याङ्क संकलनका स्रोतहरु २१
३.७ अनुसन्धानको साधन निर्माण २१
३.८ अनुसन्धान साधनको बैद्यता २२
३.९. तथ्याङ्क संकलन प्रकृया २२
३.१० तथ्याङ्क प्रस्तुती र विश्लेषण प्रक्रिया २३

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

४.१.बालकेन्द्रित कक्षामा कक्षा शिक्षकको भूमिका २४
४.१.१.विद्यार्थी भर्ना २४
४.१.२. कक्षाकोठा व्यवस्थापन २८
४.१.३. शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन ३२
४.१.४. शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्ध तथा विद्यार्थी नियमितता ३३
४.१.५ वि.व्य.स.पदाधिकारी र अभिभावकको धारणा ३५
४.१.६. प्रधानाध्यापकको धारणा ३६
४.१.७. कक्षा शिक्षकको धारणा ३७
४.१.८ विद्यार्थीको धारणा ३८
४.१.९. विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिको धारणा ३९
४.२. परम्परागत कक्षा र बालकेन्द्रित कक्षाका कक्षा शिक्षकको भूमिकाको तुलना ४०
४.२.१. बालमैत्रीपूर्ण शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप कार्यक्रमको लागि विद्यालय छनौटको आधार, तालिम, समय र सामग्री ४१
४.२.२. विषयगत शिक्षण क्रियाकलापहरू निर्माण ४३
४.२ ३. बालमैत्रीपूर्ण शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको कार्यान्वयन अवस्था ४३
४.३. .बालकेन्द्रित कक्षाका कक्षा शिक्षकले विद्यार्थीको सिकाइमा पारेको प्रभाव ४६

४.३.१ विद्यार्थी उत्तीर्ण दर ४६

४.३.२. कक्षा १ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धी विवरण ४८

४.३.३ विद्यार्थीको कक्षा छाड्ने र कक्षा दोहोऱ्याने दर ४९

४.३.४. कक्षा एकमा विद्यार्थीहरूले कक्षा छाड्नु र दोहोऱ्याउनुका कारणहरु ५०

४.३.५ विद्यमान शैक्षिक समस्याहरु ५१

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुझावहरू

५.१ निष्कर्ष ५२

५.२ सुझावहरू ५५

सन्दर्भ सूची

अनुसूचीहरु

तालिकासूची

पेज.

तालिका १.अनुसन्धान रणनीति १९

तालिका २. नमूना छनौटमा परेका बिद्यालय तथा सरोकारवालाहरु २०

तालिका३. कक्षा १ को विद्यार्थी भर्ना विवरण २५

तालिका४. कूल भर्ना दर र खूद भर्ना दर २६

तालिका ५. विद्यालय भवन र कक्षा कोठाको अवस्था २८

तालिका ६. कक्षाकोठामा झ्याल, ढोका र प्रकाशको अवस्था २९

तालिका७. फर्निचर र विद्यार्थीको बसाइव्यवस्थापनको अवस्था ३०

तलिका ८. कक्षा १को सिकाइ सामग्री व्यस्थापन सम्बन्धी विवरण ३२

तालिका९. कक्षा १ को विद्यार्थी नियमितता दर ३४

तालिका १०. प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले तोकेको विषय, पाठ्यभार र बालकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अनुसार निर्धारित समय तालिका ४२

तालिका ११.नमूना विद्यालयहरूमा विद्यार्थीको नियमितताको तुलनात्मक स्थिति ४५

तालिका १२. अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा विद्यार्थीको उत्तीर्ण दर ४७

तालिका १३. नमूना विद्यालयहरूको कक्षा १ का विद्यार्थीहरुको सिकाइ उपलब्धि विवरण ४८

तालिका १४. नमूना विद्यालयका विद्यार्थीको कक्षा छाड्ने र कक्षा दोहोऱ्याउने विवरण ४९

चित्र सूची

.

चित्र १. कक्षा शिक्षकको भूमिका १८

चित्र २ कक्षाकोठा व्यवस्थापन ४४

चित्र ३. कक्षा १ का विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धी विवरण ४८

चित्र ४ विद्यमान शैक्षिक समस्याहरु ५१

सङ्क्षिप्त शब्दावलीहरू

वि.व्य.स.:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति ।
प्र.अ. :	प्रधानाध्यापक ।
वि.व्य. स. :	अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयको संचालन र व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने समूह ।
मा.वि. :	माध्यमिक विद्यालय ।
उ.मा.वि. :	उच्च माध्यमिक विद्यालय ।
नि.मा.वि. :	निम्न माध्यमिक विद्यालय ।
वि.नि. :	विद्यालय निरीक्षक ।
भा.सि. :	भादगाउँ सिनवारी ।
जि.शि.का. :	जिल्ला शिक्षा कार्यालय ।
सि.उ. :	सिकाइ उपलब्धि
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्व विद्यालय